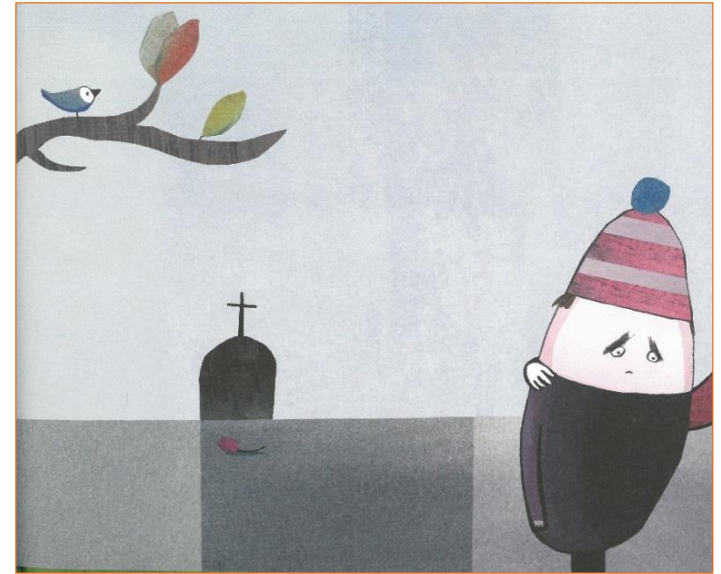

Sorg og Tab

Hos Mennesker Med Udviklingshæmning

D. 3. maj 2017 kl. 9.00-15.30

V/Anne-Mette Støvring og Camilla Christensen.

Velkommen!

Program for dagen	Aktivitet
Kl. 9.00-9.30	Velkomst og præsentation
Kl. 9.30-10.00	Sorg og krise
Kl. 10-10.15	Pause - kaffe og brød
Kl. 10.15-11.15	Sorg og krise
Kl. 11.15-11.30	Pause
Kl. 11.30-12.30	Sorg og tab hos mennesker med udviklingshæmning
Kl. 12.30-13.15	Frokost
Kl. 13.15-14.15	Tilknytning og Forladthed
Kl. 14.15-14.30	Pause - kaffe og kage
Kl. 14.30-15.30	Sorgarbejde i pædagogisk praksis. Fælles refleksion og afslutning

Formål med dagen:

1. Sætte fokus på sorg og de forskellige udtryksformer, som sorgen kan have hos mennesker med udviklingshæmning.
2. At ruste kursisten til bedre at kunne reflektere og kommunikere ift. Emnet.
3. Præsentere konkrete redskaber i professionelt sorgarbejde med mennesker med udviklingshæmning.

Definition af sorg?:

En dyb, vedvarende, smertelig følelse af tab, ulykke, svær modgang el.lign., især efter en elsket persons død

Sorg over noget....:

- Sorg over funktionsnedsættelsen
- Sorg over tab
- Den arvede sorg

Sorgen over funktionsnedsættelsen

- Den daglige sorg:

- Har aldrig været ligesom de andre
- Har altid følt sig anderledes
- Kan ikke efterleve sine største drømme
- Holder ud, 'står på tæer', kæmper for at passe ind i normen

Sorgen over et tab - Mormors død:

- Oplevelse af at miste en elsket person
- Oplevelsen af at miste en tæt relation
- Ringe mulighed for at få sorgen bearbejdet sammen med andre.

Sorgen over mors sorg - Den arvede sorg:

- En videregivelse af mors ubearbejdede sorg over at have mistet drømmebarnet
- Mors sorg over at have fået et handicappet barn
- Mors følelse af ambivalens, skam og skyld
- Oplevelsen af altid at skulle stå på tæerne og leve op til det umulige
- Oplevelsen af ikke at være god nok
- Oplevelsen af ikke at kunne leve op til sine søskende
- Oplevelsen af at skulle være noget andet – bedre, dygtigere, mere 'normal' end hun egentlig er, og tilmed uden en støttende mor at være det sammen med.

”En sorgproblematik kommer ofte til udtryk som en depressionslignende tilstand, eller som udadrettet-, selvskadende- eller anden uhensigtsmæssig adfærd. Disse udtryksformer for sorgen bliver ofte mistolket og straffet, fortiet eller medicineret bort fordi omgivelserne ikke forstår at der er tale om sorg.”

- Psykolog Tove Svendsen.

Om udviklingshæmmede og sorg – tab:

- Udviklingshæmmede oplever sorg og tab lige så smertefuldt som alle andre
- Mange mennesker med udviklingshæmning bærer rundt på skjult sorg, som for nogle er blevet til kronisk eller kompliceret sorg, der i det daglige kommer til udtryk som f.eks. udad reagerende adfærd, demens- eller angst
- I andre tilfælde aktiveres sorgen pludseligt ved en ydre begivenhed mange år senere, hvor det kan være svært at se koblingen til den oprindeligt sorgudløsende begivenhed.

Om Sorg og Krise – Det normale kriseforløb.

Om krise: Ordet krise er græsk og betyder *vendepunkt*. Der er tale om et forløb, der bevæger sig mod en afslutning.

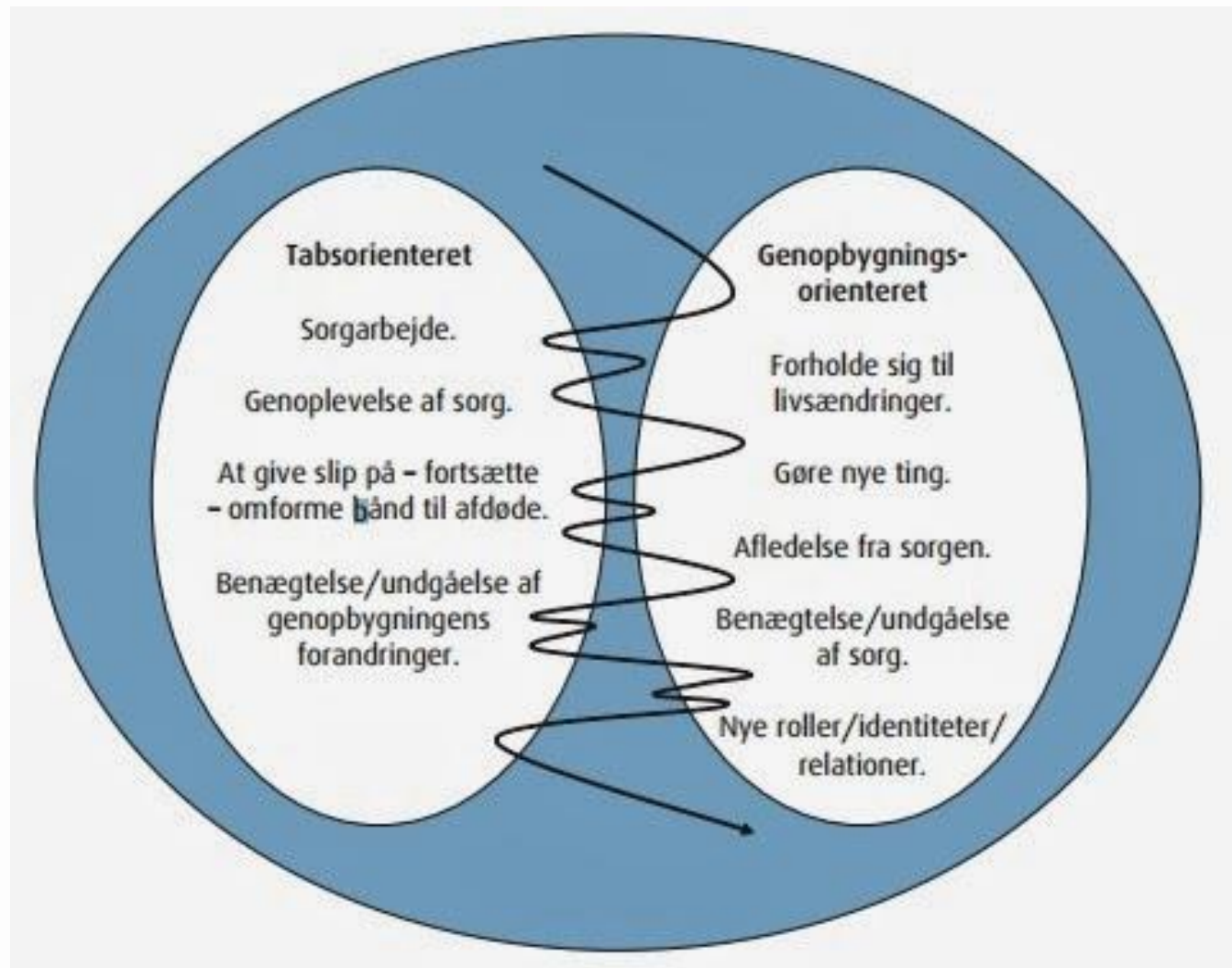
I forbindelse med krise gennemlever de fleste fire faser:

- **Chockfasen**, varer typisk fra få minutter til nogle døgn.
- **Reaktionsfasen**, varer typisk fra få dage til flere uger.
- **Bearbejdningsfasen**, kan vare flere år.
- **Ny-orienteringsfasen**, kan i princippet vare hele livet.

Sorg – og kriseteori. Fra fasetænkning til to-spors-modellen

- Fra den nødvendige smerte – til den nødvendige fortælling
- Fra midten af 1900-tallet til 2000 – faser, den sørgende gennemgik forskellige faser for til sidst at slippe sorgen
- Fra 2000: The Dual Process Model of Bereavement (Margaret Stobe og Henk Schit, Holland)
- Den sørgende skifter mellem to spor:
  - Det tabsrelaterede spor – sorgens rum
  - Det reetablerende spor – livets rum – holde pause fra sorgen
- Sorg er nemlig individuel - forskellig fra menneske til menneske
- Men en pendulering mellem de to spor, betyder at mennesker veksler mellem at blive konfronteret med tabet – og undgåelse af tabet – det er psykisk overbelastende at være i sorg hele tiden
- Udviklingshæmmede bevarer ofte en tilknytningen til den døde – i form af daglige hilsener

To-spors-modellen kan fx tegnes sådan:

Maja O'Connor (2006)

Udviklingshæmmede og sorg

Sorg er intuitiv og individuel.
Alle kan sørge, ingen kan sørge på en forkert måde.

Hvordan ser man (måske), at en beboer sørger?

- Dyb tristhed og gråd
- En oplevelse af at meget få begivenheder, giver glæde
- Ligegyldighed med hygiejne og udseende
- Ønske om at dø
- Uforklarlig mistriivsel
- Dårlig appetit, vægttab
- Manglende gnist, gejst og lyst til det sædvanlige, tilbagetrækning fra fællesskabet
- Kaotiske tanker, uoverskuelighed og skyldfølelse
- Hukommelsestab og midlertidige kognitive svigt
- Dårlig søvn
- Tvangshandlinger
- Selvskadende eller udadrettet adfærd

(iflg. Psykolog, Tove Svendsen)

Generelle træk ved udviklingshæmmedes sorg - Hvordan sørger de?

- Når mennesker med udviklingshæmning rammes af sorg reagerer de på samme måde som alle andre, og gennemgår de samme processer.
- **Det skete får stor betydning for dem, men naturligvis er deres reaktioner, tanker og følelser altid relateret til deres grad af udviklingshæmning samt især deres følelsesmæssige udviklingsniveau.**
- Ofte kommer de synlige reaktioner så sent, at omgivelserne har svært ved at forbinde dem med tabet, eller synes ”nu må det da snart være ovre”.

De sværest udviklingshæmmede – udviklingsalder 0-3 år

- Udgangspunktet: Ustabilitet i omgivelserne er værre end information om dødsfald.)
- Døden erkendes ikke som afslutning
- Oplevelsen er udramatisk
- Forstår ikke tabet – men mærker/sanser det
- Oplever at noget mangler
- Kan savne og mærker at noget er forandret
- Kan opleve ubehag, frustration, angst.
- Kan ikke eller kun begrænset koble ord på tabet
- Forladthedssyndrom

De svært udviklingshæmmede – udviklingsalder 3-6 år

- Stiller konkrete spørgsmål, hvor er mor nu? Hvorfor skal hun i jorden?
- Bearbejder via symbolik og projektioner (dukke, dyr, ler, sand, musik)
- Angst for at andre omsorgspersoner dør
- Generaliserer på et konkret plan (mor var syg og døde, hvad med mig, jeg har også været syg en gang, skal jeg også dø?)
- Angst: skal jeg også dø? Hvem skal nu være min mor?
- Overgange tydeliggøres og italesættes (sproget stabiliserer)
- Går let ud og ind af sorgen dvs. lever ikke sorgen hele tiden.
- Spontane følelsesreaktioner.

De middel udviklingshæmmede – udviklingsalder 5-10 år

- Forstår at døden er noget endeligt.
- Søger forklaringer
- Reflekterer over tabet og kan opleve skyld, skam, fortrydelse og uretfærdighed.
- Kan ikke overskue langsigtede konsekvenser af tabet.
- Brug for begreber til at italesætte tab – savner, ensom.

Sorg og tab – Hvem kender I?

- Hvem kender i?
- Hvad så i?
- Hvad gjorde i?
- Hvad skete?

*Forskellige udviklingstrin
fordrer tilpasset sorgarbejde.*

Sorgarbejde - udviklingsalder 0-3 år

Øget omsorg, kravtilpasning og nærvær

Trøst evt. fysisk kontakt, berøring, fysisk tilstedeværelse.

At sørge for at verden består

At stabilisere rutiner – verden skal vise sig stabil og forudsigelig og som den plejer at være.

Støtte i basale behov, opretholde mad, søvn osv.

Spejling

Musikterapi

At sætte ord på følelser og stemninger

Overgangsobjekter

Spædbarnsterapiens metode

Sorgarbejde - udviklingsalder 3-6 år

Symbolsk bearbejdning, billeder, collager, sand, dukker, rollespil, tegning.

Sorgbearbejdning via flere forskellige sansekanaler.

Mindebog – Social story

Livshistorie

Mindehjul

Den trøstende samtale og anerkendende ord

Accept af måden der sørges på

Accept af at sorgbearbejdning sker i perioder

Derudover samme som ved lavere udviklingstrin.

Sorgarbejde – udviklingsalder 5-10 år

Hjælp til at sætte ord på følelser, udover grundfølelser. Savner, synes det er uretfærdigt.

Lindren – det er ikke din skyld.

Hjælp til at få de gode minder frem, så der bliver et større fokus på det gode der var frem for det triste der er.

Insister på at livet har flere 'spor'

Du var noget helt særligt for din mor – At bevidne oplevelsen og bekræfte.

Derudover samme som ved lavere udviklingstrin.

- Blev tvangsfjernet som barn
- Er blevet misbrugt
- Har alt for mange dumme tanker
- Hader Christian
- Ingen forstår mig
- Personalet kommer aldrig til tiden når vi har en aftale

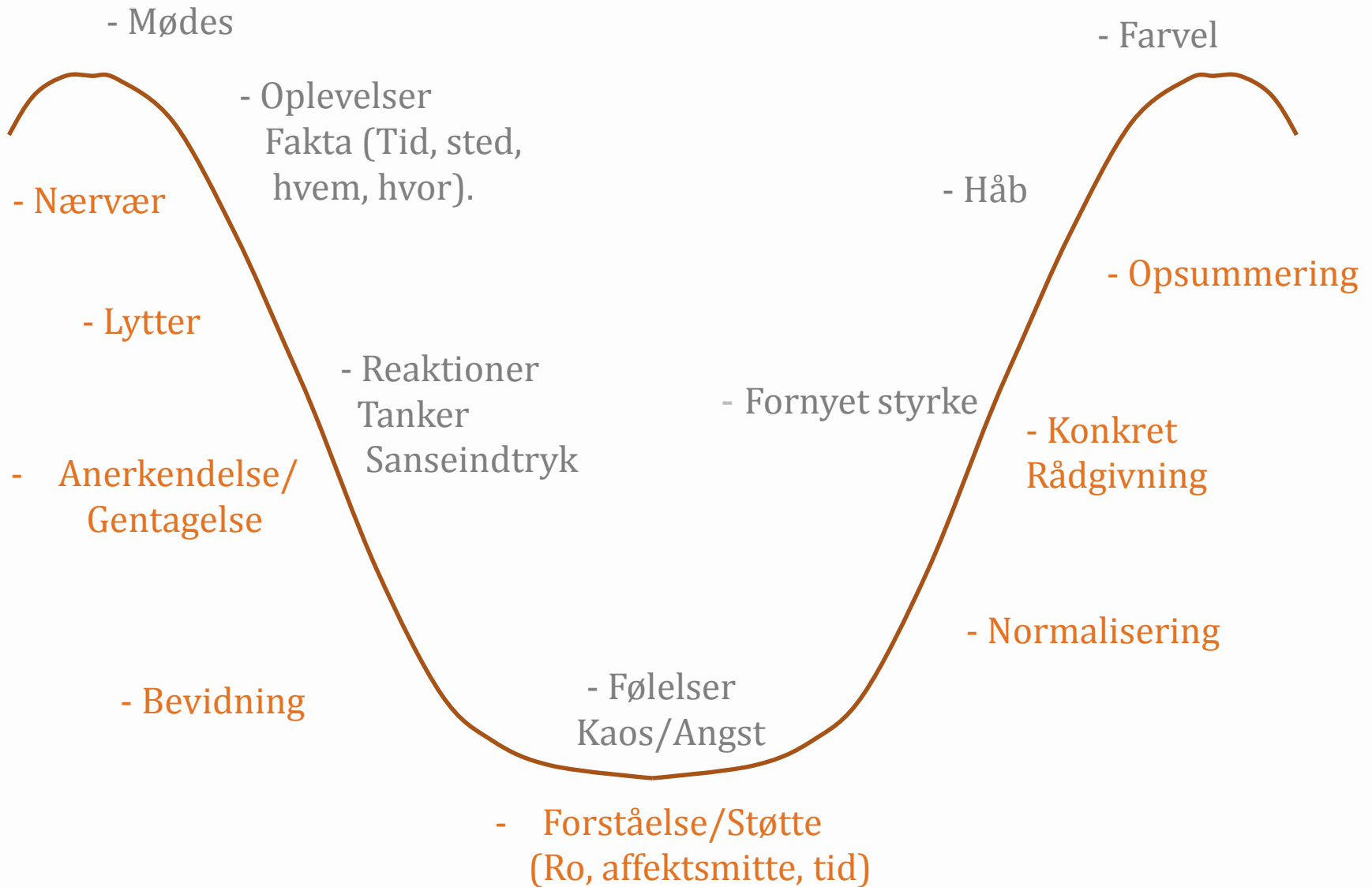
6

- Min mor har det bedre
- Jeg er glad for mit arbejde
- Jeg skal i cirkus
- Jeg får besøg af min kusine i påsken
- Jeg skal med afdelingen på sommerferie i år
- Det er længe siden jeg har overfaldet en pædagog
- Det er et godt team der hjælper mig

7

Eksempel på sorg-samtale

Forberedelse og praksis omkring samtalen:

- Hvor
- Hvor længe (gerne tydelig bagkant)
- Afliv forstyrrelser på forhånd
- Remedier
- Placering i rummet
- Forplejning
- Mental forberedelse (Ro, vejrtrækning)
- Minus berøring
- Repetition/opsummering
- Tydelig spejling
- Aktiv lytning – Passiv deltagelse
- Afprøvende ikke tillæggende form
- Aftale om evt. opfølgning

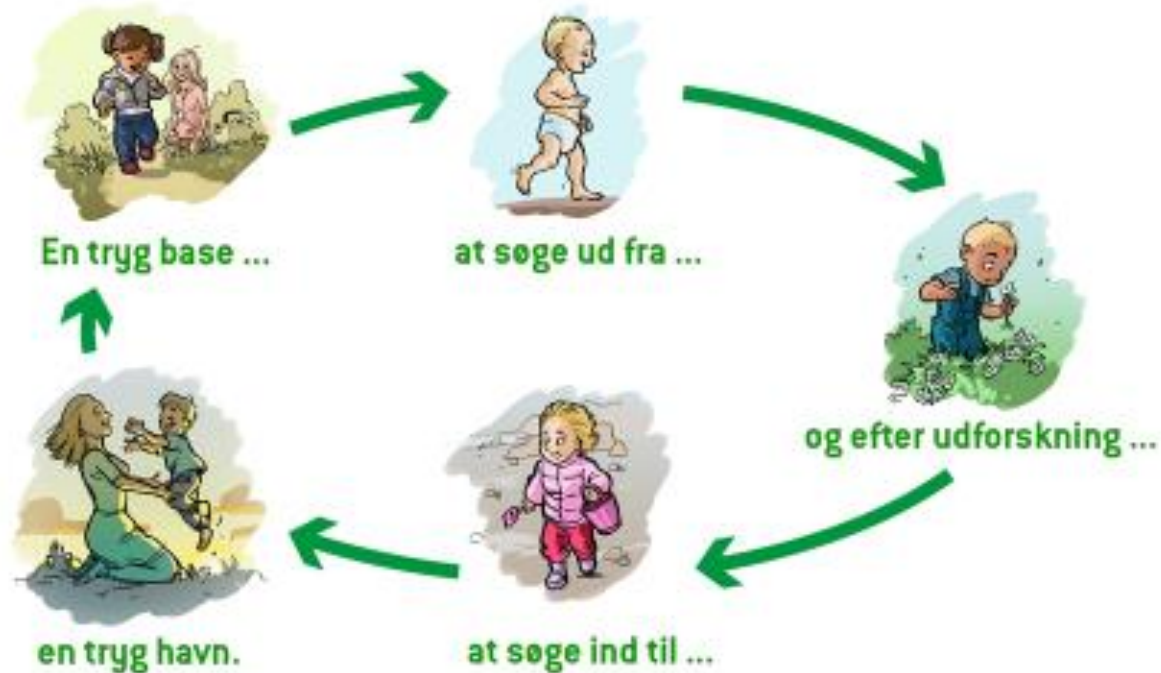
Nærvær, tid, mod og vilje er de væsentligste forudsætninger for en støttende samtale!

Frokost: kl.12.30 – 13.15

Tilknytning og Forladthed

Tilknytning: afhængighed og selvstændighed

Tilknytningsteorien

(John Bowlby: At knytte og bryde nære bånd")

- Den sikre/trygge tilknytning
- Den ængstelige ambivalente tilknytning
  - Præget af ambivalente følelser – vil gerne være i nærheden – samtidig vrede mod omsorgsgiver
  - Usikker - klæber til omsorgsgiver for at finde tryghed
  - Opstår når omsorgsgiver er imødekommende i perioder og utilgængelig i andre perioder
  - Ses fx ved stort behov for at vide hvem er på arbejde, hvornår
- Den ængstelige undgående tilknytning
  - Undgår følelser og nærhed – for at undgå afvisninger
  - Trækker sig fra omverdenen, apatisk opgivende, giver ikke udtryk for behov
  - Dårlig fornemmelse af egne og andres følelser
  - Meget sårbare overfor stress

Hvad er det, der mistes ved tab af nær relation?:

- Den daglige eller hyppige støtte, omsorg og kontakt.
- Begivenheder, rammer om oplevelser, genkendelighed, velkendte traditioner, 'orden' i livet.
- Muligheden for at dele livet og skabe nye oplevelser sammen med den person man holder af.
- Man mister den del af sig selv, som man var sammen med den mistede (mormors guldklump, fars pige, nogens bedste ven).

Forladthedssyndrom:

Det barn, der har mistet sin tilknytningsperson (Fysisk *eller* psykisk), prøver med alle de midler og metoder det har at få hende tilbage. Barnet forventer, at tilknytningspersonen vil komme tilbage, og i mellemtiden afviser barnet som regel andres forsøg på at trøste (*).

Syndromets tre stadier:

- **Protest** – Vrede, aggression, typisk fysisk reaktion.
- **Fortvivlelse** – Frustration, tilbagetrækning, håbløshed, afmagt, ulykke, dyb sorg. Lukker sig inde i sig selv, objekter frem for mennesker.
- **Midlertidig frakobling** – Omsorgspersoner mødes med ligegyldighed eller afvisning, kan opføre sig som om kærlig omsorg ikke har nogen betydning, barnet er svært at nå ind til.
Kan føre til **permanent frakobling**, personen opfører sig som om kærlig omsorg ikke længere har nogen betydning.

* Inger Thormann & Inger Poulsen 'Spædbarnsterapi'

Forladthedssyndrom:

For et menneske med forladthedssyndrom er den største katastrofe at blive forladt. Personen magter ikke at stå alene og har brug for at være til stede sammen med en anden for at kunne eksistere selv.

Følelse af forladthed, sorg, håbløshed og frustration reaktiveres måske når:

- Omsorgspersoner holder ferie
- Nye medarbejdere kommer i huset og forsøger at indgå i relation til ham (borgeren mindes jo om, at han derved også får nyt at miste).
- Borgeren ser jer være sammen med andre beboere.
- Borgeren ikke ved, hvem der kommer på arbejde på fredag...
- Borgeren er sammen med sin mor (?)
- Aftaler aflyses

Metoder i professionelt sorgarbejde

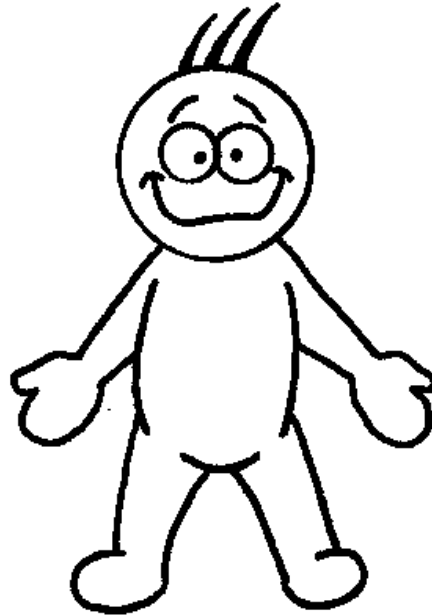

Sjovt

Jeg driller Lasse
Jeg skal i Cirkus

Dumt

Savner mormor
Jeg brækkede
benet

Godt

Jeg får besøg af Molly
Jeg skal lave perler

Sur

Christian tager
brødristeren
Bussen venter
ikke på
mig

Spædbarnsterapi

Franciose Dolto: **"Lad aldrig barnets smerte blive glemt"**

- Fransk børnelæge
- Grundlagde børne psykolanalysen i Frankrig (med afsæt i Freud og psykoanalysen)
- Arbejdede i 40 år med denne tilgang på børnehospital i Paris – grundlagde skole for psykoterapeuter og psykoanalytikere

Caroline Eliachef: elev af FD: **"Alt usagt binder energi"**

- Børnepsykiater og børneanalytiker
- Den Lacanske tradition (barnet forstår hvad der kommunikeres fra det fødes)
- Arbejdede på spædbarnehjemmet som psykoanalytiker
- Fysiske symptomer har symbolsk betydning

Spædbarnsterapi Danmark

- Inger Thormann
  - psykolog og socialpædagog
  - Tidligere ansat på Skodsborg observations – og behandlingshjem
- Inger Poulsen
  - Psykoterapeut MPF
  - Leder af Familiehuset, Horsens
- Spædbarnsterapeut uddannelsen – siden 2010
- Med afsæt i praksis og teori
  - Franciose Dolto og Caroline Eliacheff
  - Objektrelationsteorien
  - Tilknytningsteorien

Overgangsobjekter

- Ting til at fastholde tryghed
- Ting til at fastholde tilknytning
- Ting til at tåle adskillelse
- Ting som forsvar mod usikkerhed og angst
- Ting som hjælp til at skabe kontinuitet
- Ting bliver levendegjort ved at få værdi

Overvejelser da Børge døde....

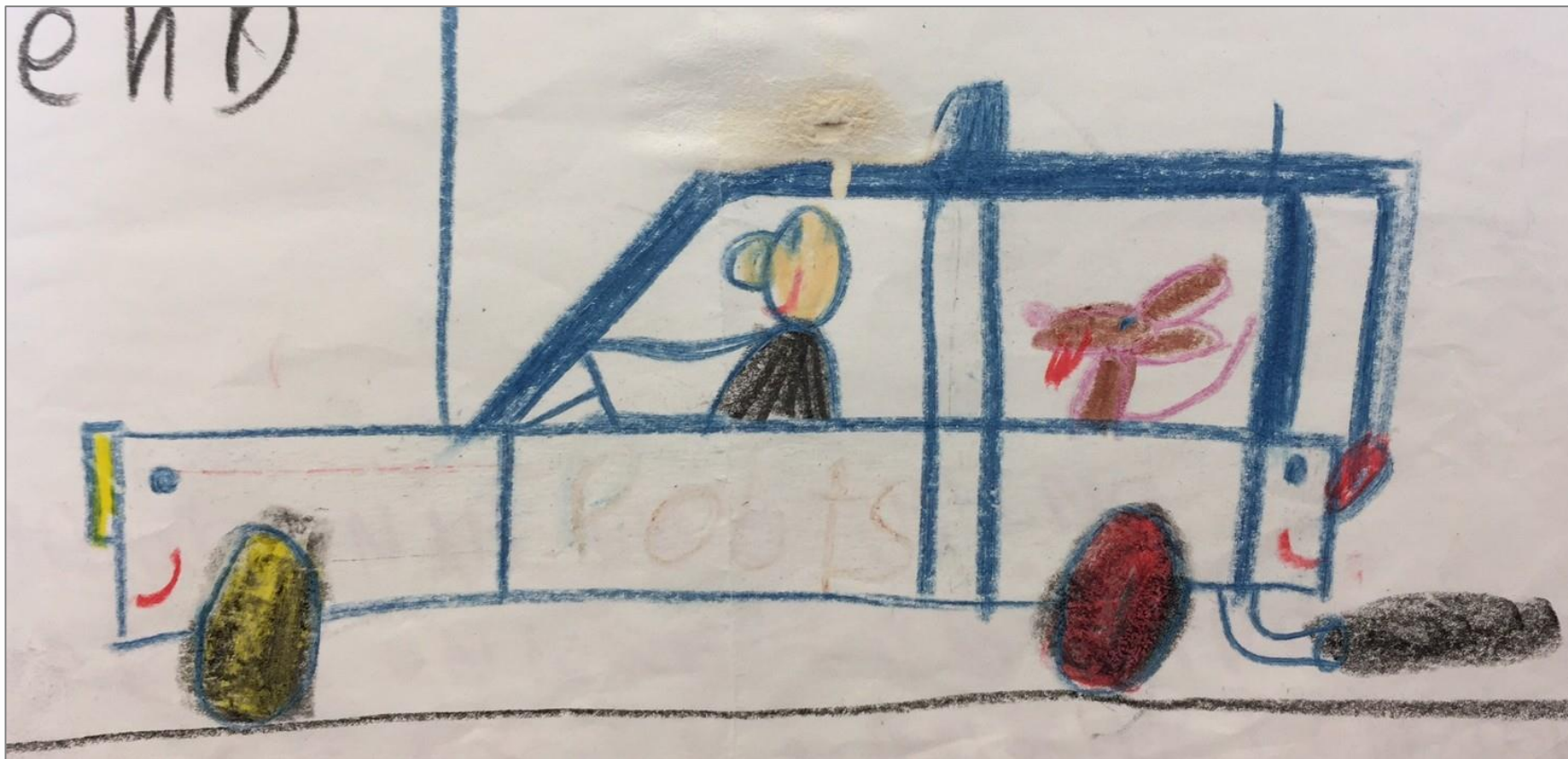

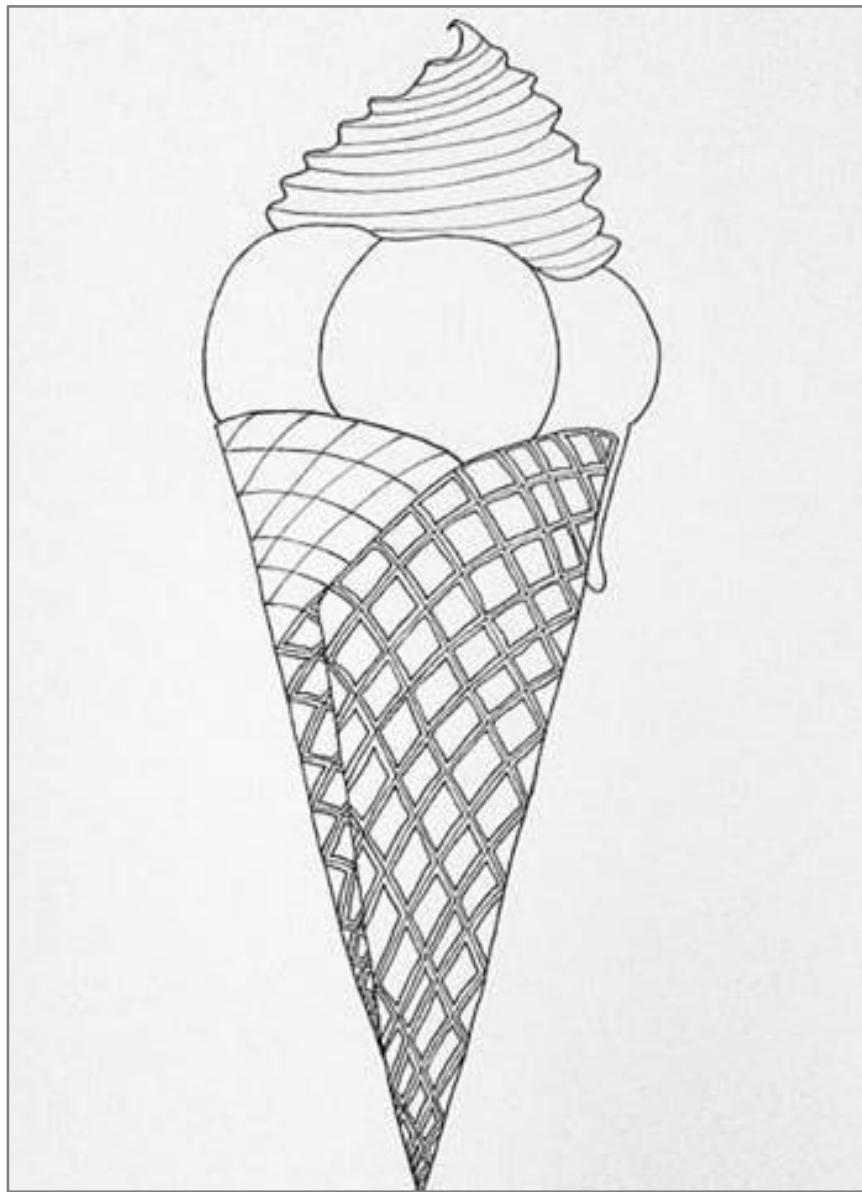
- Må beboerne røre ved Børge, når han er død?
- Kan døren til hans lejlighed stå åben, så de andre kan se og fornemme at han er væk? (sansning)
- Kan hans vante siddeplads ved spisebordet stå tom i nogen tid?
- Kan vi lave en billedcollage sammen med beboerne, så vi kan mindes Børge?
- Kan vi hænge et billede op af Børge, så beboerne uden verbalsprog tydeligt kan pege og gøre opmærksom på det, når de savner Børge eller tænker på ham?
- Må Susanne få hans pude? (sansning, duft).

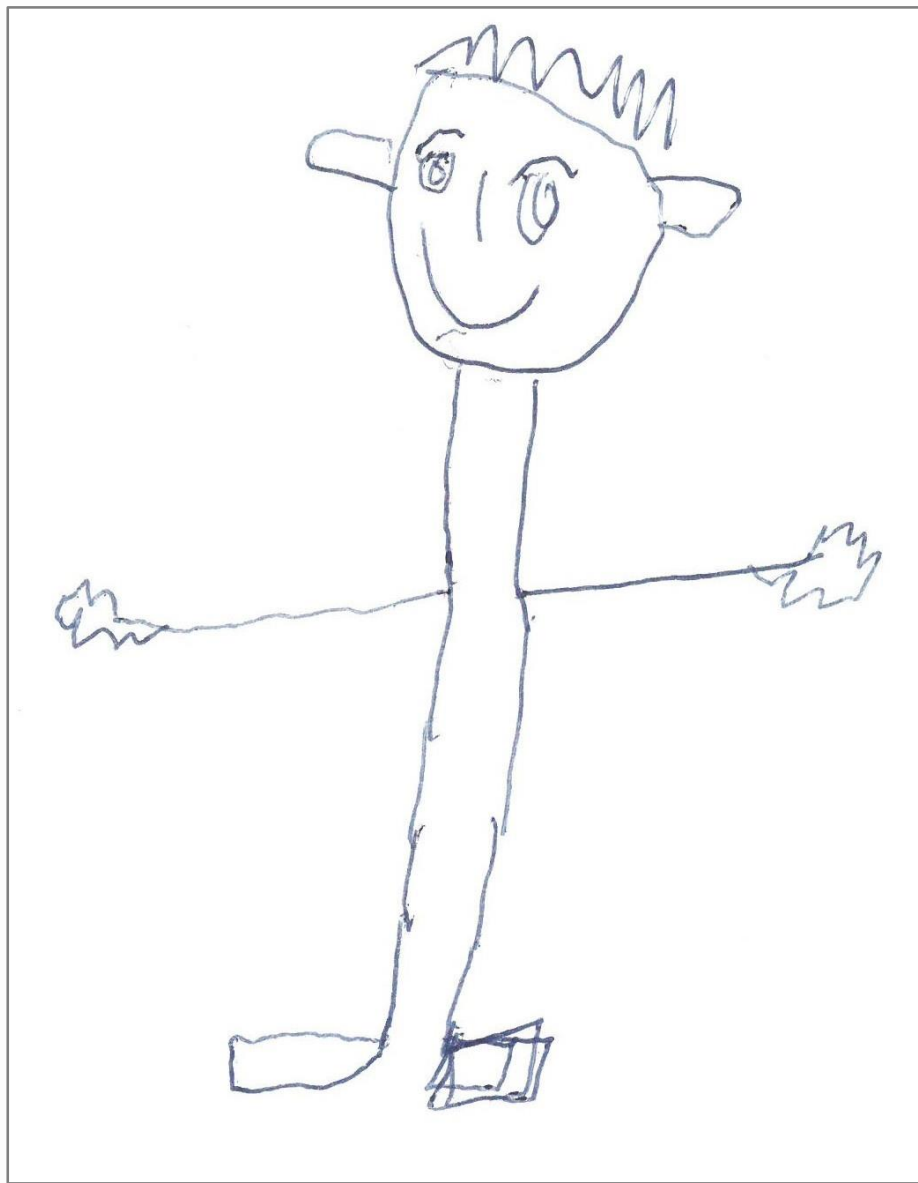
Andre metoder

- Kunstterapi
- Musikterapi
- Sandplay
- Theraplay

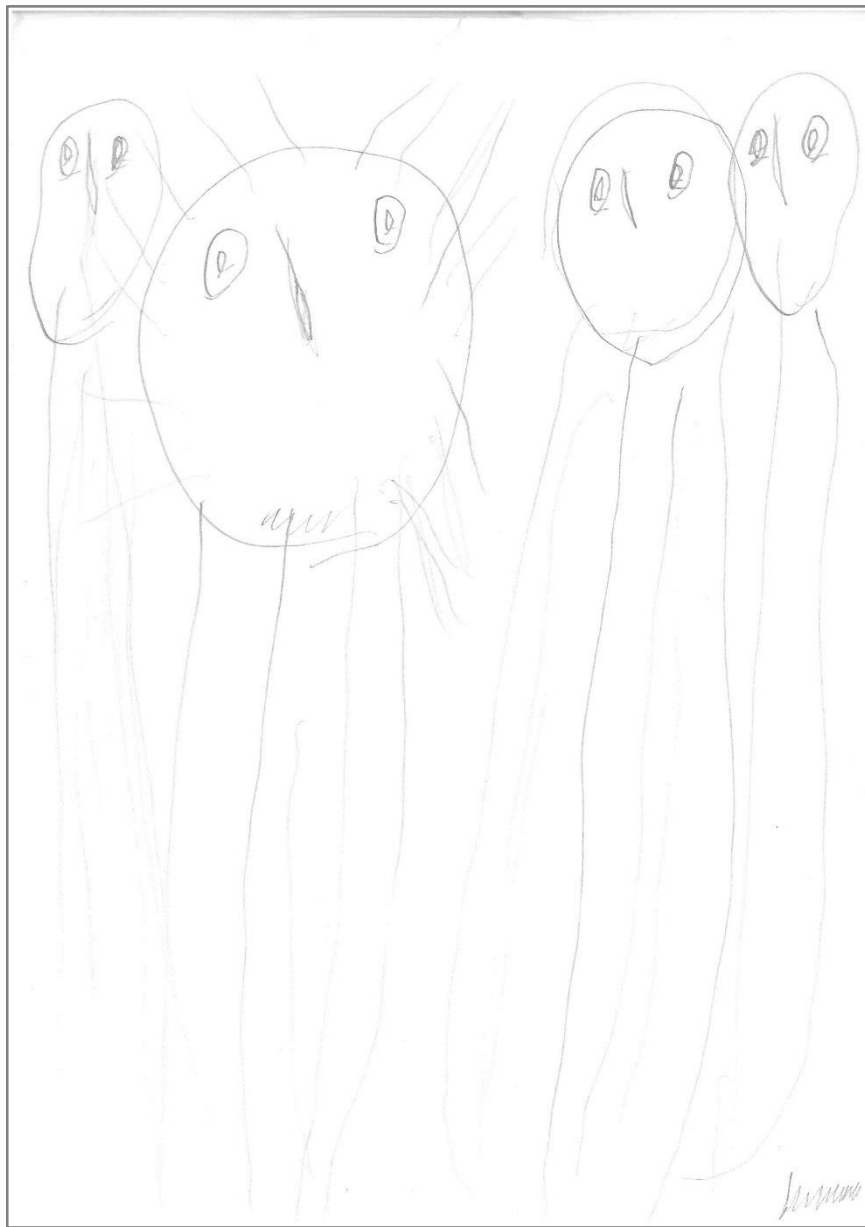

Mindehjul

Visuelt overblik over tab/Ting jeg plejede at lave sammen med mor.

Social stories

- Story Creator

- Lav selv billedbog – fx ”dagen i dagtilbuddet” eller ”ferien hjemme”. Man kan bruge billeder fra kamerarulle, ta et nyt, brugevideoklip eller importere fra Dropbox. Programmet er enkelt og brugervenligt. Du kan indtale og skrive hvad billedet forestiller og du kan tegne og dekorere med små figurerer. Gratis demo – pro 36 kr

- Book Creator

- Som Story Creator – kan gemmes i iBooks. Gratis demo, pro 25 kr.

- Moment diary

- MD er en fin dagbog fx til at viderebringe informationer fra hjem til dagtilbud. MD opretter selv notaterne med korrekt dato og tidsangivelse. Der kan skrives i fletterne og der kan indsættes billeder og videoklip. Gratis

Livshistoriens betydning

- Lav en bog sammen med beboeren
- Tag beboeren med rundt på "tur i sit liv"
- "alt usagt binder energi"
- "*Lad aldrig smerten blive glemt*" (Caroline Eliacheff)

<http://shollund.dk/Portr%C3%A6tter%20og%20b%C3%B8ger%20billeder/Hovedmappe/Livshistoriemateriale/herermitliv.pdf>

Sorg og tab hos mennesker med udviklingshæmning

Selvom beboerne ikke har noget socialt sammen, så har de nogle brikker sammen. Der er en helhed som skal være der....Det er ligesom i et skakspil. Beboerne reagerer, når der mangler en skakbrik. De reagerer også, selvom de er dårligt fungerende. (pædagog)

Sorgplan

En aftalt og planlagt procedure ifm. En borgers tab af en pårørende.
Kan eksempelvis indeholde:

1. Kontakt til familien
2. Intern kommunikationsplan
3. Drejebog for Maggie
4. Den første måned